

O‘ZBEK TILIDA QO‘LLANUVCHI O‘ZLASHMA LEKSEMALARNING FUNKSIONAL-SEMANTIK TALQINI

Atayev Azamat Pulatovich,

Toshkent amaliy fanlar universiteti

*O‘zbek tili va adabiyoti kafedrasida dotsenti,
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)*

azamatatayev79@gmail.com

Shaymatova Gulmira Dilmurod qizi,

Toshkent amaliy fanlar universiteti O‘zbek tili

va adabiyoti kafedrasining 1-bosqich magistranti

gulmirashaymatova7@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada o‘zbek tiliga fors-tojik va arab tilidan o‘zlashgan inson tana a‘zolarining leksik-semantik hamda etimologik talqini bayon etilgan. Shuningdek, somatik leksemalarning hozirgi o‘zbek tilidagi pragmatik imkoniyatlari badiiy adabiyot matnlari asosida yoritib berilgan.

Tayanch so‘zlar: somatik leksema, somema, dinotativ ma‘no, tana, peshana, lab, gardan, jigar, kaft, semema, mimika, polisemantik qiymat, atama, sinonim, chastota.

Abstract. The article presents the lexical-semantic and etymological interpretation of the human body parts borrowed from Persian-Tajik and Arabic into the Uzbek language. Also, the pragmatic possibilities of somatic lexemes in the modern Uzbek language are highlighted on the basis of literary texts.

Key words: somatic lexeme, someme, denotative meaning, body, forehead, lip, neck, liver, palm, sememe, facial expressions, polysemantic value, term, synonym, frequency.

Аннотация. В статье представлена лексико-семантическая и этимологическая интерпретация заимствованных из персидско-таджикского и арабского языков частей человеческого тела в узбекский язык. Также на основе литературных текстов освещены прагматические возможности соматических лексем в современном узбекском языке.

Ключевые слова: соматическая лексема, сомема, денотативное значение, тело, лоб, губа, шея, печень, ладонь, семема, выражения лица, полисемантическое значение, термин, синоним, частота.

Kirish. Barcha tillarda bo‘lganidek, hozirgi o‘zbek tili ham necha asrlik tarixiy taraqqiyot natijasida o‘zining zamonaviy tarkibini shakllantirib bo‘ldi. Ammo hozirgi zamonaviy leksik tarkib faqat o‘zbek tilining o‘zigagina xos bo‘lmasdan yoki umumturkiy so‘zlarnigina tashkil etmay, o‘zga fors-tojik, arab va boshqa tillardan o‘zlashgan so‘zlar ham uning bag‘rida hamon yashab keladi. Alalxusus, inson tana a‘zolariga oid so‘zlar tarkibi ham ona tilimizning lug‘at zaxirasining ajralmas qismi hisoblanadi. Demak, SL (somatic leksemalar)ni ham o‘z va o‘zlashma qatlam doirsida tadqiq etish ularni umumlisoniy qiymatini belgilash muhimligini zohir etadi.

Til leksikasidagi SL ni mana shu jihatdan tarh etganda ular genetik jihatdan ikki manbaga mansubligini ko‘rsatadi:

ichki tarkib jihatdan tilning o‘ziga xos bo‘lgan SLlar;

boshqa tillardan o‘zlashgan SLlar.

Shu boisdan mazkur soʻzlarni: 1) oʻz qatlam va 2) oʻzlashgan qatlamlarga ajratib talqin etish oʻrinli boʻladi.

Adabiyotlar tahlili. Oʻzbek tiliga boshqa tillardan oʻzlashgan soʻzlarning jamligini 1969-yilda Moskvaning “Sovetskaya ensiklopediya” nashriyoti “Farhangi zaboni toʻqiki” lugʻatining 2-jildida uchratish mumkin. Bu esa turkiy va eroniy tillarda soʻz qoʻllash parallilizmi azaldan mavjudligini koʻrsatadi. 5 jildlik “Oʻzbek tilining izohli lugʻati”da esa tartib berilgan soʻzlarning etimologik qatlamlari aniq belgilab qoʻyilganligi ayni haqiqat. Shu jihatdan ona tilimizda mavjud soʻzlarning asl etimologik mohiyatini anglashda bu lugʻatning ahamiyati beqiyos.

Mahmud Koshgʻariyning XI asrda bitilgan “Devonu lugʻotit turk” lugʻati esa turkiy tillarning, jumladan, oʻzbek tili lugʻat boyligining qadim mohiyatini zamonaviy tilshunoslik hamda hozirgi jonli tilimiz uchun ahamiyatini belgilashda ilk va oʻta muhim manba manba boʻlib hisoblanadi. Professor Sh.Rahmatullayev “Oʻzbek tilining etimologik lugʻati”ni tuzganligi shu qadim va lugʻaviy boyligining zamonaviy mohiyatini oʻzbek xalqi yengil va oson anglashini taʼminlashda behad zarur boʻlgan leksikografik adabiyot sanaladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu maqolada oʻzbek tili lugʻat boyligining rivojlanishida oʻzlashma qatlamga mansub fors-tojikcha va arabcha soʻzlarning formal-semantik va etimologik xususiyatlari tahlil qilindi. Xususan, hind-yevropa tillar oilasining eroniy va somiy tillar guruhiga kiruvchi leksik birliklarning lingvistik qiymatlari oltoy tillar oilasining turkiy turkiy tillar guruhiga kiruvchi oʻzbek tili soʻzlari bilan qiyoslandi. Bu yondashuv ona tilimiz uchun substata maqomiga molik boʻlgan leksik birliklarning qiymatini belgilash imkoniyatini yuzaga chiqarish uchun xizmat qilishi maʼlum boʻldi. Tipologik tahlil yordamida noqardosh tillarga molik boʻlgan soʻzlarning formal hamda semantik mavqei taqqoslandi. Bu zamonaviy oʻzbek tili leksikografiyasining ichki strukturasi universal va milliy jihatlarni aniqlashga xizmat qilishi mumkinligi aniqlandi. Shuningdek, oʻzlashma somatik nazariy asoslarini dalillash uchun lugʻatlardan, ilmiy tadqiqot manbalaridan foydalanildi.

Natijalar va muhokama.

I. Fors-tojik tilidan oʻzlashgan terminlar: *tana, peshana, lab, gardan, jigar, kaft* va boshqalardan iborat.

Oʻzbek tiliga chet tillardan, birinchi navbatda, fors-tojik tili bilan eramizning V–VI asrlaridan boshlab aloqada boʻlgan, keyinchalik Oʻrta Osiyoda arablar hukmronligi davrida (VII–IX asrlarda) arab tili bilan, moʻgʻullar hukmronligi davrida (XIII–XIV asrlarda) moʻgʻul tili bilan aloqa qila boshlagan va ulardan kundalik hayot uchun eng zarur boʻlgan soʻzlarni oʻzlashtirgan.

Oʻzbek tiliga oʻzlashgan fors-tojikcha va arabcha soʻzlar oʻzbek tilida maʼlum davrlarda faol qoʻllanib kelsa-da, keyinchalik ularning oʻrnini oʻzbekcha soʻzlar egallab, oʻzlashgan soʻzlar isteʼmoli pasaya boshlagan.

O‘zbek tilida qo‘llangan inson tana a‘zolariga oid leksemalar ko‘p emas, ularning soni quyidagi 6 ta so‘zni tashkil etadi: *tana, peshana, lab, gardan, jigari, kaft*. Fors-tojikcha SLlar adadining bunchalik chegaralanganligi kundalik hayotda o‘z tiliga xos SL o‘ta faolligida bo‘lsa kerak. O‘zlashma qatlamga xos bunday so‘zlarning turkiy muqobillari ham hozirgi o‘zbek tilida mavjud, biroq ular ancha nafaol leksik birliklarga aylanib ulgurgan.

Chunonchi:

TANA. O‘TILda bu atama asosining leksik ma‘nosi aniqlanmagan, faqat ko‘pma‘noliligiga diqqat qaratilgan, xolos. “Farhangi zaboni tojik”da esa “Tana I daraxt va buta poyasi: II o‘rgimchak to‘rining tori” izohi berilgan. “Badan, jism” ma‘nosi esa *tan* leksemasiga xos deb ta‘rif berilgan:

Agar xud bimonū ba geti daroz,

Zi ranqi tan oyad ba raftan niyoz.

Firdavsī

Mazmuni:

(*Agar uzoq vaqt bir joyda turib qolinsa, tananing og‘rig‘i tufayli yurishga ehtiyoj seziladi,*

Yurish zarurati tananing og‘rig‘idan kelib chiqadi).[1;21]

O‘zbek tilida *tana* polisemantik so‘z sifatida: 1) gavda, badan, tan; poya; 2) jonivorlarning jismi, jussasi; 3) daraxtning, o‘simlikning tag, poya qismi. 4) 4 tex. turli asbob, mashina va sh. k. ning bo‘laklarini tutib turuvchi qismima‘nolarida qo‘llanadi. Keng ma‘noda butun gavdani ifodalasa, tor ma‘noda gavda, jussaning bir qismi ifoda etiladi.

Mumtoz adabiyotda ham *tana* o‘rnida “tan” qo‘llanganligini ko‘rish mumkin:

Vujudimda anosir band topmay,

Tanim ichra so‘ngak payvand topmay. (FSH, 77)

PESHANA. Bu so‘zga O‘TILda ta‘rif berilmagan, unga monosemantik so‘z sifatida qaralgan.

“Farhangi zaboni tojik”da esa ko‘pma‘noli so‘z maqomida yondashilib, ikki ma‘nosi bayon etilgan: 1. “Peshona, qoshlar, burun va iyak o‘rtasi”; 2. Majoziy ma‘noda: “iqbol saodat, baxt”[1;28] singari atamaning lug‘aviy ma‘nosi bir qadar to‘g‘ri belgilangan.

O‘zbek tilida ham *pešana* so‘zi polisemantik qiymat kasb etadi.

1. Inson yuzining tepa qismida – sochi bilan qoshi o‘rtasida joylashgan, nisbatan keng va yassi uzv. Misol. *Qo‘chqor bo‘lar qo‘zining peshanasi do‘ng bo‘lur, Og‘a bo‘lar yigitning peshanasi keng bo‘lur.* Maqol.

2. Ko‘chma ma‘noda: taqdir: *Peshanangda borini ko‘rasan.* (So‘zlashuvdan)

DLTda “*alin – peshona, manglay*”[4:69] tarzida izohlangan. Demak, ko‘rinadiki, peshona so‘zi ona tilimizning keyingi davrlarida qabul qilingan somema hisoblanar ekan.

Alisher Navoiy asarlarida *pehana* soʻzining sinonimi sifatida manglay koʻp karra takror etiladi. Misol:

Bu mehr ila manglayin oʻpti,

Ul boshigʻa evrulurgʻa qoʻpti.

(LM, – B. 57)

LAB. Fors-tojik tiliga xos bu soʻz ogʻiz boʻshligʻining kirish qismini chegaralab turadigan harakatchan teri burmasi hisoblanadi (Tashqi tomondan teri, ichki tomondan shilliq pardalar bilan qoplangan, uning asosini aylanma joylashgan mimika muskuli tashkil etadi)[9:109]. Turkiycha varianti *dudoq*, ayrim manbalarda *tutagʻ*, “Devonu lugʻotit turk”da *erin*[3;89].

Alisher Navoiy asarlarida *lab* leksemasi behad koʻp karra takrorlangan va shoir itellektining yorqin namunasi boʻlib tilga koʻchganligini koʻrish mumkin. Masalan:

Лаъли лаби нӯшханд бўлди,

Нахли қади сарбаланд бўлди

(LM, – B. 42)

Tashna lab boʻlma, bahr yoninda,

Qilma shevan, tarab makoninda.

(SS, – B. 52)

Umuman, Alisher Navoiy ijodida somatik leksemalarning assotsiativ qiymati sohirsuxanlik darajasida yagona bayt bagʻriga muxtasar etilganligi shoirning oʻz ona tili semantik imkoniyatlarini naqadar teran idrok etganligini zohir qiladi.

Ne tan, ne tanda bosh, ne bosh aro koʻz,

Ne yuz, ne yuzda lab, ne lab aro soʻz.

(FSh.)

Yaʼni baytdagi 18 soʻzshaklning 9 tasi – deyarli yarmi, somatizmlar boʻlib, ular bir-biri bilan iyerarxik planda tartiblangan hamda oʻzaro semantik aloqadorlikda inson vujudining bunyod boʻlish jarayonini “adam nihonxonasidin vujud koshonasigʻa kelmak” silsilasida bayon etilgan.

GARDAN. Inson gavdasining boshi bilan tanasini tutashtiruvchi uzvi. OʻTILda boʻyin; boʻyinning orqa qismi[4:46]. SH.Rahmatullayevning “Bu ot yon tomonga aylan-” maʼnosini anglatadigan tojikcha garonidan feʼlining gardon hozirgi zamon asosiga teng boʻlib (TjRS, 99)... OʻTILda bu otning maʼnosi “boʻyinning orqa qismi” deb izohlangani oʻrinli emas,” deyilsa-da, bu fikr bir qadar tor maʼnoga ega. Masalan: “*Keyin oq koʻylagining gardaniga yopishgan joyi hoʻl boʻladi*” misolida aynan “boʻyinning orqa qismi” maʼnosini bildiradi. “*Uni beshik toʻyisiyam meni gardanimda! Qaysi biriga yetkazay!*” misolida esa maʼno koʻchishi bilan “zimma” semasi yuzaga chiqqan. Demak, bu soʻzning dinotativ maʼnosi “boʻyinning orqa qismi” boʻlib, matn ehtiyojiga koʻra bir necha konnotativ maʼnolarda ham qoʻllana oladi. Aslini olganda, bu forscha soʻz kam isteʼmolli, nafaol hisoblanadi. Oʻzbekcha *boʻyin* oti esa *gardan* bilan mutlaq sinonim sanalmaydi.

JIGAR. Insonning ichki aʼzosi. Ovqat hazm qilish uchun oʻt suyuqligini ishlab chiqaradi. Ikki maʼnoda qoʻllanadi: 1. Ichki aʼzo. 2. Koʻchma maʼnoda oʻta yaqin

qarindosh. Misollar: 1. *Qarasam, har yelkasiga ikkitadan yigit o'tirsa bemalol ko'taradigan, kesilgan jigardek qalin labida mo'ylov o'sgan Parcha opa devor tagida g'oladek oyoqlarini cho'zib bir lagan oshni tizzasiga qo'yib uryapti.* (O'tkir Hoshimov. Ikki eshik orasi. – B. 104). 2. *Ergashali aka yiqilishi bilan o'n chog'li hamyurtlari «voy jigirim»lab o'sha tomonga otishdi.* (O'tkir Hoshimov. Ikki eshik orasi. – B. 203). Sinonimi – *bag'ir*. Qo'llanish chastotasi jigarda ustunlik kasb etadi, bag'irning iste'mol doirasi ancha cheklangan.

II. Arab tilidan o'zlashgan SLlarga kaft hamda kift terminlari kiradi.

Arab tili somiy tillar guruhining janubiy tarmog'iga mansub til. Undan hozirgi o'zbek tiliga juda ko'p so'zlar o'tgan. Eski o'zbek tilida, ya'ni Alisher Navoiy asarlarida qo'llangan umumiy leksemalarning 40 foizi arabcha o'zlashmalarni tashkil etgan¹. SLlarda milliylik ruhi ustun bo'lganligi sababli bo'lsa kerak, arabcha o'zlashmalarning adadi benihoya past.

KAFT. Qo'lning bilak uchidan barmoqlargacha bo'lgan ichki va oyoq panjasining ostki yaxlit qismi. Qo'lning bilak uchidan barmoklarning oxirigacha bo'lgan qismi; panja, shapaloq.

O'zbek tilida “sahn” ma'nosi bilan leksik ma'nosidan ustunlik kasb etadi. 1. *O'ng qo'limning kaftida avval to'rtta oppoq, chuqur chiziqcha paydo bo'ldi, o'sha zahoti chiziqchalardan tirqirab qon oqa boshladi.* (O'tkir Hoshimov “Ikki eshik orasi”. – B. 9). 2. *Hovli sathi keng bo'lgani bilan kaftdek bo'sh joy yo'q.* (O'tkir Hoshimov “Ikki eshik orasi”. – B. 54).

KIFT. Gavdaning bo'yindan qo'lgacha bo'lgan qismi; yelka. 2. Kiyimning yelkada turadigan, yelkani qoplaydigan qismi[4:90]. Masalan: *Ko'ylagining oldini yoqavayron qilib yechgan doirakash bir tomonga kift tashlab g'ayrat bilan childirmani savalay boshladi.* O'tkir Hoshimov “Ikki eshik orasi”. – B. 177).

O'zbek tilida o'z lug'aviy ma'nosidan tashqari ko'chma ma'noda “asos”, “tayanch” ma'nolari bilan ham qo'llanadi. *Kiftini keltirmoq. Akang aylangur, kiftini keltirib yubor hazilliyam kiftini keltirasan, — To'lamat mo'ylov yirik-yirik tishlarini ko'rsatib iljaydi.* S. Anorboyev, Oqsoy.

Xulosa. Muxtasar qilib aytganda, o'zbek tili lug'at tarkibining muhim va, ayni paytda, o'ta faol qismi bo'lgan inson tana a'zolarini atovchi leksik birliklarda o'z qatlam so'zlari faol, fors-tojikcha SLlar nafaol, arabcha o'zlashmaga xos SLlar esa kam iste'molli sanaladi. Sababi, somatizmlar paydo bo'lishiga ko'ra qadimiy bo'lib, ularning turkiycha atalishi ayni lisoniy birliklarning boshlang'ich nuqtasida turishi bilan xarakterlanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Фарҳанги забони тоҷики. Ҷ-2. – Москва: нашриёти “Советская энциклопедия”, 1969. – 874 с.

2. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдлик. Учинчи жилд. Шукрона – Ҳ. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2007. Н – Гартибли. – 988 б.
3. Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.Муталлибов. I том. – Б. 53.
4. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. – Тошкент: Университкт, 2000. – 600 б.
5. Аҳматов Н. “Шайбонийнома” асари лексикаси: Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 1991. – 135 б.

